

Josep Vicenç Calatayud Cuenca (Universitat de València)

L'experiència espacial del cos
en les unitats fraseològiques catalanes:
més enllà de la imatge creativa*

Encara, la cara i la part del davant del cos de l'home és així com les partides poblades i habitades del gran món; car així com les dites parts són poblades de viles, pobles i castells, així és poblada i habitada la part del davant del cos de l'home, això és, del nas, boca, mamelles, melic; ensem, les parts inferiors, i les mans i els peus. L'esquena i la part del darrera del petit món, és a dir, del cos de l'home, és talment com les parts del gran món, que no són poblades ni habitades. Encara, la part del davant del cos de l'home és així com el llevant, i el darrera és així com el ponent. La mà dreta és com el migdia, i l'esquerra com el septentrió (Turmeda 1928: 105).

Prefaci

A primera vista, sembla que hi ha fenòmens en les llengües naturals que no acostumen a ser prioritaris per als interessos investigadors de la lingüística. És a dir, la investigació sempre és selectiva, i la tria pot ser motivada per l'elecció d'uns models teòrics concrets, o senzillament per preferències personals. Això es pot verificar ràpidament si constatem el contrast entre la importància pragmàtica que tenen construccions com les unitats fraseològiques¹ (UF) i la manca d'interès en la seva anàlisi que han demostrat els diferents corrents lingüístics moderns: l'Estructuralisme clàssic, des d'un enfocament descriptiu de la gramàtica, i la Gramàtica Generativa Trans-

* Aquest treball forma part d'un projecte d'investigació becat per la DIGICYT-AP92. També s'emmarca dintre del Programa sectorial de Promoció General del Coneixement, referència PS91-0134.

¹ Coincidim amb Maria Conca (1994: 113-114) quan assenyalava que cal tenir en compte diverses qüestions en tractar el tema de les expressions fixades d'una llengua: «unes de caire terminològic, pel fet que ens trobem davant d'un camp hiperlexicalitzat, altres derivades de la complexitat lingüística d'aquestes expressions [...]; altres, encara, de caire metodològic». I precisament aquesta «hiperlexicalització» —frase feta, locució, locució verbal, expressió fixa, expressió feta, modisme, proverbi, màxima, refrany, etc.— és la que ens ha obligat a delimitar l'abast del terme que triem, i, alhora, determinar exactament quins són els fenòmens lingüístics que considerem per a aquest treball i quins no ho són. Unitat fraseològica és, per a nosaltres, únicament tota construcció amb un alt grau de fixació i idiomàticitat que no excedeix, però, els límits oracionals, i que, per tant, no funciona com a text autònom. Queden excloses, entre d'altres, tota la sèrie de manifestacions lingüístiques incloses dintre de l'etiqueta *paremiologia*.

formacional, representant d'una gramàtica d'índole predictiva. Efectivament, si exceptuem l'atenció puntual que diversos autors adscrits a aquestes escoles han atorgat a les UF,² la investigació fraseològica mai no ha estat un objectiu per a aquests models d'anàlisi.

No obstant això, tractarem d'anar una mica més enllà i transcendir l'àmbit estricte de la descripció lingüística de les UF. Procurarem observar-les des d'una perspectiva relativament nova dins la teoria lingüística dels darrers anys, la qual encara està en les beceroles a casa nostra. Es tracta del model conegut com Lingüística Cognitiva (LC). En parlarem una mica més endavant.

El corpus que treballem ha patit un procés de selecció, ja que entre totes les possibles UF que presenta la llengua catalana hem escollit aquelles en les quals apareixia manifestament el cos humà, totalment o parcial, i encara més, hem rescatat de la crema sols aquelles que s'han servit del cos per entendre el món des d'una organització espacial de la realitat. Són moltes restriccions que haurèm de justificar al llarg d'aquesta comunicació.

Per què hem triat les UF, entre el cabal de possibilitats que ens ofereix la llengua catalana, i sols aquelles construïdes aprofitant el cos humà, tot configurant-se a partir d'aquesta realitat experiencial?

Principalment perquè constitueixen un marc excepcional per tractar d'aplicar les consideracions teòriques que la LC ha desenvolupat.³ Si és cert que el nostre sistema conceptual ordinari, com veurem més endavant, fonamentalment és de naturalesa metafòrica (Lakoff / Johnson 1980), les UF que estudiem ací ens aniran com anell al dit per tal de comprovar-ho, ja que, com a producte verbalitzat d'aquest sistema conceptual, evidencien els processos metafòrics que les conformen, i a més a més, com a elements rutinaris i fixats,⁴ propis i exclusius de cada llengua, mediatitzen la nostra

² La fraseologia, com a disciplina i com a etiqueta, l'hem d'agrair —en l'àmbit europeu— a Bally (1909). Tot i que la investigació fraseològica mai no fou un objectiu per a l'estructuralisme europeu, les tesis de Bally es perpetuaren en els estudis realitzats per autors russos com: A. A. Potebnia, V. V. Vinagràdov, N. M. Shanski, Y. Y. Sreznevski i d'altres. L'obra d'Alberto Zuluaga (1980) ens servirà perfectament per observar l'estat de la qüestió. Cal advertir, però, que les UF no s'han revisat amb rigor pràcticament fins a la dècada dels 70, sobretot a partir dels treballs dels russos i dels alemanys (Burger, Plakes).

³ Alguns dels treballs d'aquest grup, el de Fillmore (1988) i el de Fillmore / Kay / O'Connor (1988), centren l'atenció sobre les locucions (*idioms*).

⁴ La fixació i la idiomàtica són les dues característiques fonamentals que defineixen internament les UF. Zuluaga (1980) entén la fixació en l'ordre sintagmàtic, en la relació de

visió del món.⁵

Una proposta teòrica per a l'anàlisi fraseològica

És un bon moment per aturar-nos a revisar les propostes teòriques vàlides per a l'anàlisi que proposem. Les dues obres bàsiques que considerarem seran: *Metaphor We Live By* de George Lakoff i Mark Johnson, de caràcter més aviat introductori, però que estableix ja els punts teòrics bàsics que serviran per a ulteriors estudis, entre ells la segona de les obres: *The Body in the Mind* de Mark Johnson. Les qüestions principals són dues: per una banda, la consideració de l'experiència com a element indispensable per al coneixement i la comprensió humanes i, per altra banda, la metàfora —o el concepte metafòric— com a recurs cognitiu, necessari per entendre uns camps experiencials menys concrets en termes d'uns altres més coneguts. Totes dues estan íntimament relacionades.

Els elements sobre els quals la LC basa l'estudi de la comprensió —en la filosofia i en la lingüística principalment, però també en la psicologia, etc.— no són nous; ara bé, la dimensió que els confereix sí que és nova. Pretendre que la metàfora tingui cap altra funció que no sigui l'estrictament retòrica-ornamental, o, a molt estirar, la de ser el mitjà per excel·lència de la creació literària, esdevé quasi una gosadia intel·lectual. Això suposa situar-se contra tot un sistema concebut en i per a «l'objectivitat», el qual mitifica tota realitat

constituents que apareixen en les UF i en les operacions transformatives. Tot i això, la marca fonamental de fixació és la insubstituïbilitat, és a dir, la necessitat que les UF estiguin conformades amb uns mots concrets i no pas amb altres diferents. Maria Conca (1994) concep la idiomacitat com la impossibilitat de conferir el sentit d'una UF a partir del significat dels elements que la componen, ni de la seva combinació. Sense cap dubte segueix els criteris de Zuluaga, el qual interpreta la idiomacitat —com ja ho havien fet Paul, Bally i d'altres— d'aquesta manera: «[...] idiomacidad es ausencia de contenido semántico en los elementos componentes» (Zuluaga 1980: 122). Tot i això, nosaltres admetem que la idiomacitat pot donar-se en unitats simples que en la llengua tenen una funció pragmàtico-discursiva clarament definida, no pensem que sigui necessari restringir la idiomacitat a cadenes sintagmàtiques, i és per això que podem admetre, per exemple, que les interjeccions són unitats idiomàtiques de les llengües.

⁵ La LC arreplega en aquest sentit les hipòtesis de relativisme lingüístic de Wilhelm von Humboldt i de Sapir / Whorf, de les quals, segons Julia M. Penn, se'n pot fer una lectura extrema —el pensament depèn del llenguatge— o menys extrema —les categories d'un llenguatge influeixen sobre el coneixement dels parlants—; la LC en fa, evidentment, una lectura poc extrema; però, tot i això, n'accepta la validesa parcial.

objectiva i menysprea la mínima presència de subjectivisme. Aquesta manera tan freqüent d'entendre el món ha originat una situació que Lakoff i Johnson titulen de forma gràfica: «por a la metàfora» (1980: 232). El seu plantejament queda ben clar: «Rebutgem la visió objectivista que afirma que existeix una veritat absoluta i incondicional, sense adoptar tampoc l'alternativa subjectiva d'una veritat que s'obté sols a través de la imaginació». ⁶ Sols la metàfora té la capacitat d'unir els dos extrems referits: pot fer un ús de la raó —qualitat prototípica del mite objectivista— i de la imaginació —base del plantejament subjectivista—.

La metàfora, la projecció metafòrica, apareixerà, doncs, sempre que l'ésser humà tingui la necessitat de comprendre el món que l'envolta, segons Salvador (1994: 28), «la metàfora esdevé així una tècnica per entendre uns fenòmens en termes de l'experiència assolida en un altre domini».

Tradicionalment quan la metàfora s'ha considerat com element vàlid, ningú no ha arribat a admetre el seu valor estructurador de l'experiència, dels conceptes i de les activitats i la seva capacitat, fins i tot, de configurar realitats, sinó que se li han imposat uns límits funcionals que han oscil·lat des de la consideració de mer recurs figuratiu de la llengua literària —rebutjant qualsevol manifestació en els altres registres, des del col·loquial al científic-tècnic—, fins a la rehabilitació feta per la teoria de l'argumentació —que admet un evident i eficient valor persuasiu— o el reconeixement explícit que en fan autors com Ullmann ⁷ o Lyons ⁸ des de la Semàntica.

En definitiva, el que ens proposen aquests autors és que els processos de pensament de l'ésser humà són, en gran mesura, metafòrics, que el concepte metafòric excedeix l'àmbit lingüístic i es constitueix en un recurs bàsic per a l'evolució cognitiva: conèixer a través de comportaments analògics. De fet, «les metàfores com a expressions lingüístiques són possibles, precisament, perquè són metàfores en el sistema conceptual d'una persona» (Lakoff / Johnson 1980: 42).

⁶ La traducció és nostra, feta des de la versió al castellà de Lakoff / Johnson 1991: 235.

⁷ «La metàfora és la font suprema de l'expressivitat en el llenguatge», «La metàfora està tan estretament interrelacionada amb la textura de la parla humana que l'hem trobada ja en diversos aspectes: com a factor capital de la motivació, com un artifici expressiu, com una font de sinonímia i de polisèmia, com un escapament per a les emocions intenses [...]» (Ullmann 1991: 240).

⁸ «[...] la capacitat d'ampliar el sentit i la denotació dels lexemes mitjançant un procés de transferència metafòrica constitueix una part integral de la competència lingüística de tot parlant» (Lyons 1977: 506) (Citem de la traducció a l'espanyol de 1980).

Lakoff / Johnson (1980) estableixen tres tipus de concepte metafòric:

- a) **Metàfores estructurals:** apareixen sempre que un concepte es conformi, s'estructuri, en termes d'un altre. D'aquesta manera, en la societat occidental hom estructura el temps i les relacions amb ell, des de l'experiència amb els diners: «el temps és diner».
- b) **Metàfores orientacionals:** aquestes no estructurin conceptes, més aviat organitzen un sistema global de conceptes en relació a un altre. Es relacionen amb l'orientació espacial basada en la nostra experiència física i sociocultural: una postura erecta, la verticalitat com a eix físic, les relacions entre un centre i una perifèria, entendre que hi ha elements dins o fora, etc.
- c) **Metàfores ontològiques:** inclouen en aquest grup les que permeten considerar els esdeveniments, les activitats, les emocions, les idees, com si fossin entitats o substàncies. Són d'una gran utilitat perquè permeten prendre una part de les nostres experiències menys discretes i definir-les com si es tractés d'unitats discretes, tangibles, i, així, podem mesurar-les, quantificar-les i enfrontar-nos-hi. La freqüència d'aquest tipus de metàfores ens fa acceptar-les naturalment, deixem de considerar-les relacions analògiques i esdevenen relacions «naturals».⁹

⁹ Tot aquest mener de metàfores són les que Turbayne (1974) anomena «metàfores ocultes». Representen el final d'un procés dividit en tres instants: un primer pas, en el qual es fa un ús inadequat d'un terme, la qual cosa ens porta a negar la metàfora i afirmar la realitat. Ara bé, la metàfora que es demostra eficaç, però, aviat passa a un segon moment, el del triomf de l'artifici: la metàfora és evident perquè és nova, viva, en som conscients. I és així com s'arriba a una «metàfora oculta», donant el tercer pas: la metàfora deixa d'identificar-se i «el que anteriorment eren models ara són considerats la mateixa cosa representada». Segons Turbayne, passem temeràriament de la suposició a la creença. Així és com l'autor ens fa veure que vivim immersos en una gran metàfora oculta: la metàfora ontològica cartesiana que considera el món com una gran màquina. El perill d'aquestes metàfores és que condicionen la visió del món de tal manera que sembla impossible poder oferir altres conceptualitzacions de la realitat. De fet, la metàfora que encetava el nostre treball: «el cos és un petit món», un microcosmos, era sentida en l'època de Turmeda igual d'oculta que ho és l'hodierna «el cos és una màquina». Potser seria massa aventurat establir un moviment sil·lògístic, des de la diacronia, entre la metàfora usada per Turmeda, la que utilitzà Descartes i la mencionada en darrer terme; no obstant això, entre les tres hi ha una continuïtat que resulta difícil d'obviar. Però aquest assumpte sobrepassa el límit dels nostres objectius.

Ben mirat, aquest procés és el que segueixen les catacrexis. Per a la LC, tanmateix, no sols es tracta de descobrir en aquestes metàfores uns antics processos de construcció

Tot i això, aquesta no és una tipologia metafòrica que es consideri definitiva, closa, com tampoc no ho són els principis teòrics exposats fins al moment. La necessitat d'aprofundir en una teoria coherent i eficient té dos clars referents: per un costat, la consciència de trencament amb un model filosòfic que pressuposa la necessitat de l'objectivitat per al desenvolupament racional, i per l'altre, l'evidència de la validesa del cos teòric atesa la constant realització de treballs empírics que així ho demostren.¹⁰ En aquest sentit, l'obra de Johnson (1987) consolida el patró filosòfic proposat per la LC; enfront de les «veritats objectives», aquest autor ens proposa un concepte ben diferent: la imaginació. Imaginació com a punt de referència per dotar el món de significació, com a nus que serveix per unir la percepció de la realitat física i la (ir)realitat dels conceptes abstractes. Aquesta màxima demostra la importància que Johnson (1987: IX) confereix a la imaginació: «Without imagination, nothing in the world could be meaningful».

La imatge-esquema, un procés cognitiu

La veritat és que tota relació analògica és, per necessitat, imaginativa, això ens duu a concebre la metàfora com un tipus d'estructura imaginativa de comprensió, un mode decisiu de coneixement que, com ja ha estat indicat més amunt, projecta models des d'un domini de l'experiència —normalment més concret, més físic, més precís— per estructurar-ne un altre de diferent classe. Pot semblar, a primer cop d'ull, que tot açò ja és sabut, tanmateix, el treball de Johnson incorpora un altre tipus d'estructura imaginativa molt més útil i decisiva en la conformació dels processos cognitius humans: la imatge-esquema.

metafòrica, no pretén fer arqueologia de la metàfora; més aviat aquestes construccions fossilitzades demostren la viabilitat dels seus plantejaments, pel fet que pot haver-se perdut la riquesa evocadora de la imatge metafòrica, però, la construcció i l'esquema que l'organitza continuen tenint vitalitat.

¹⁰ Ens sembla pertinent assenyalar l'intent d'integració del model cognitivista en alguns treballs elaborats a casa nostra: l'estudi fet per Manuel Pérez Saldanya i Vicent Salvador (1993) sobre el futur de probabilitat, l'anàlisi de l'enigmística feta per Bassols (1991) que, tot i tenir un enfocament eminentment pragmàtic, aplica alguns dels principis teòrics reivindicats per la LC; i també Maria Conca (1994), la qual aprofita el bagatge teòric que aquest nou corrent proporciona per estudiar un altre camp fraseològic, la paremiologia, sobretot en l'article citat que podem considerar de lingüística aplicada a l'ensenyament. Sense caure en l'arravatament acrític, els lingüistes i les lingüistes catalans aprofiten el que hi pugui haver de bo en aquest model per a l'estudi de la nostra llengua.

Examinem detingudament com defineix Johnson (1987: XIV) aquest nou terme: «An image schema is a recurring, dynamic pattern of our perceptual interactions and motor programs that gives coherence and structure to our experience», i encara afegeix: «[There dynamic patterns] emerge as meaningful structures for us chiefly at the level of our bodily movements through space, our manipulation of objects, and our perceptual interactions». Atenent als nostres interessos particulars, aquestes afirmacions poden fer-nos arribar a conclusions molt productives. Ens trobem, sense cap mena de dubte, davant d'un dels elements teòrics més interessants fins al moment, ja que possibilita una estructuració coherent de la nostra experiència física i sociocultural. I, a més a més, aquesta estructuració es fa a través d'un *esquema* —d'ací el terme: imatge-esquema—, i no mitjançant realitzacions de caràcter proposicional. I és aqueixa qualitat d'esquelet buit la que atorga una major flexibilitat, mobilitat i versatilitat, en la posterior projecció cap a àmbits de realitats diferents.

A un altre lloc Lakoff / Turner (1989: 99) adverteixen: «Image-schemas, as their name suggests, are not rich mental images; they are instead very general structures, like bounded regions, paths, centers (as opposed to peripheries), and so on.» Pot succeir, i és freqüent que sigui així, que aquestes imatges-riques, metafòriques, tot i resultar *épatantes*, ens ajudin a comprendre una experiència que no ens és suficientment definida. Fixem-nos en el fet que podem entendre millor —i, per tant, acceptar— l'experiència de la mort física si la concebem a través d'una o diverses *imatges-riques* del tipus: «anar-se'n del món» o «arribar a la fi dels dies». Ara bé, el sistema cognitiu ens serà de major profit si som capaços d'adonar-nos que, per damunt del procés de metaforització, que ens fa comprendre la *mort* en termes d'un altre concepte com, per exemple, «una partença o un viatge» o «una meta», hi ha un procés més sistemàtic, menys concret, que «provide[s] structure for rich mental images» (Lakoff / Turner 1989: 99). Fixant-nos-hi descobrirem que darrere de les metàfores «la mort és un viatge» o «la mort és una meta» s'amaga una imatge-esquema que Johnson denomina *Paths* («camí»). Si volguéssim veure quins són els punts coincidents en qualsevol dels possibles desplaçaments que el nostre cos fa al llarg del dia, arribaríem a conclusions molt més abstractes que els fets concrets d'anar a un cert indret i tornar-ne. Parem esment en aquests desplaçaments que a tots ens poden semblar recognoscibles: «Anar del llit a la taula i prendre-hi el desdèjuni», «Anar de casa a la feina», «Pujar les escales fins arribar al terrat», «Aixecar-se per anar a engegar la televisió». El procés que hauríem de seguir per determinar els punts comuns que reapareixen en tots els desplaçaments ens faria eliminar tot allò anecdòtic, i indivi-

dualitzador, i cercar quines coses els fan semblants. Establiríem que hi ha estats «d'activitat motora» i estats «de repòs», que apareix un punt d'inflexió inicial on comença l'activitat i un altre on aquesta acaba, que els estats de repòs es localitzen immediatament abans del punt inicial i després del punt final, i que la mobilitat corporal la detectaríem entre aquests dos estats de repòs. De tal manera que trauríem, a mode de conclusió, que el nostre cos repeteix l'esquema següent: $A \rightarrow B$, on A i B són els punts de repòs i el vector¹¹ indica l'inici i final de moviment. Aquest resultat final, una vegada assumit com a propi i interioritzat com a esquema, podrem projectar-lo en altres camps experiencials o conceptuals. És el cas que fèiem servir d'exemple, sense anar més lluny, ja que estructurem amb la imatge-esquema de *path* la comprensió de la mort, i ho fem amb imatges-metafòriques com les mencionades més amunt.¹² Establim una connexió entre un domini conceptual (la mort) i un altre (el viatge), amb això som capaços de construir el que Mark Turner (1991) denomina «metàfores bàsiques», les quals són cognitivament indispensables i per això s'activen quasi automàticament, sense necessitat d'establir més connexions per entendre-les.

Un breu tast analític

Al llarg d'aquest extens *exemplum* hem apuntat —si no l'hem fet palès— el rol decisiu que l'experiència representa per als principis de coneixement del

¹¹ Tot i l'ús del terme «vector» hem de descartar-hi qualsevol idea que pugui suscitar respecte a la direcció, ja que la imatge-esquema del camí «are [is] not inherently directional» (Johnson 1987: 113-117). La tendència, però, és dotar els dos pols amb una direcció, possiblement a causa de l'abundància experiencial d'aquest tipus d'imatge-esquema la qual sempre té una direccionalitat determinada.

¹² Les dues metàfores que hem fet servir han estat formades des d'una metàfora de nivell genèric: «els estats són localitzacions». Encara voldríem afegir unes consideracions. La mateixa imatge-esquema *path* ha servit per projectar dues metàfores diferents, en una de les quals s'ha focalitzat l'aspecte inicial del camí, quan «ens n'anem del món», estem iniciant un camí, un viatge, i ho fem des d'un punt inicial: el món —metàfora alhora de la vida— tot admetent l'elisió del punt final de trajecte; mentre que quan «arribem a la fi dels nostres dies», el que fem és focalitzar creativament el punt de termini del camí a partir del qual no s'inicia res, la vida s'entén en termes del concepte «dia»: iniciem la vida en un dia determinat i l'acabem també en un dia concret, el darrer.

No volem entrar en les implicacions d'ordre ideològic o religiós que pot comportar l'ús d'una metàfora o de l'altra; únicament advertirem que la focalització en un dels dos extrems de la imatge-esquema *path* ens fa creure en una continuació del camí o en un definitiu acabament. No deixa de ser interessant.

món i de l'entorn immediat. De fet, la darrera estructura imaginativa que hem observat és construïda a partir de la constant repetició de situacions experiencials. Però, quina és la importància que el cos humà assumeix en tot açò?

Si acceptem la premissa de la necessitat de l'experiència —i nosaltres així ho fem—, hem d'admetre que el nostre cos és un element imprescindible, ja que funciona com una corretja de transmissió entre nosaltres —és a dir, la nostra capacitat cognitiva— i la nostra experiència. La propiorecepció en el nostre cos ja ens confereix una mínima base experiencial a través de la qual iniciem la coneixença de tot el que ens envolta. Aquestes mínimes sensacions somàtiques asseguren la distinció de conceptes espacials bàsics com, per exemple, «dalt» o «baix». Hem d'admetre amb Vicent Salvador (1994: 28) que «[...] aquesta exigència més primària de la realitat a través del cos conforma unes dades culturalment compartides per la humanitat, i constitueix la base d'uns esquemes perceptius que es projectaran metafòricament sobre nocions més abstractes».

I és per això que la major part de les estructures imaginatives (imatges-riques o metafòriques, imatges-esquema, etc.), pilars de les capacitats comprensives i cognitives humanes, prenen com a base referencial el cos. En paraules de Johnson (1987: XIX): «My argument begins by showing that human bodily movement, manipulation of objects, and perceptual interactions involve recurring patterns without which our experience would be chaotic and incomprehensible». Ara ja sabem què són aquests «recurring patterns» i com funcionen.

Però ens manca un coneixement empíric dels tipus d'imatge-esquema que podem trobar. És el nostre propòsit, des de la convicció que les llengües evidencien les marques de totes aquestes estructures imaginatives, dur a terme l'anàlisi d'un petit grup d'UF que, al nostre entendre, deixen entreveure de besllum precisament les «marques» de cognició a les quals suara ens hem referit.

Efectivament, com ha quedat dit, el cos és la base referencial per excel·lència en la consecució de mecanismes comprensius: la forma del nostre cos, les seves proporcions i relacions amb l'entorn, el moviment, són aspectes que ens fan copsar, en primer terme, unes experiències de tipus espacial¹³ que,

¹³ Experiències que ens situen determinats elements «dalt» o «sota» un lloc concret, que ens fan veure que podem ficar la mà «dins» la màniga o treure un plat «fora» del forn, o que

en ser observades reiteradament, esdevenen esquemes o imatges esquelètiques. Una vegada aquests esquemes o imatges s'incorporen als nostres processos de coneixement, els podem projectar sobre conceptes sense realitat espacial i entendre'ls en termes d'espacialitat, és a dir, posem en marxa tot un seguit d'imatges-metafòriques o metàfores orientacionals —si seguim la tipologia que proposaven més amunt Lakoff / Johnson (1980)—.

Comencem, doncs. Considerem aquestes UF:

- (1a) Alçar el cap [tenir força i coratge]
- (1b) Amb el cap alt [amb dignitat]
- (1c) Viure amb l'esquena dreta [viure sense treballar]

Contrastem-les amb les següents:

- (2a) Abaixar el cap [resignar-se al parer o voler d'altri]
- (2b) Amb el cap sota l'ala [acovardit]
- (2c) Doblegar l'esquena [treballar, mostrar-se servil]

A primera vista és evident el paralelisme que presenten aquestes UF. Entre (1a) i (2a) hi ha un paralelisme creat pel significat antitètic. Ara bé, ens interessa discernir per què hom ha atorgat una significació positiva —atès l'ordre de valors de la cultura occidental— a (1a) o (1b) i no ho ha fet amb els seus correlats. Què fa que considerem que un «cap alt» és digne i no al contrari? Una possible resposta a aquesta darrera pregunta consisteix a tractar de demostrar la presència del que Johnson (1987) anomena *the verticality schema*. L'ésser humà tendeix de manera natural a concebre els moviments del seu cos, i el cos mateix, des de l'orientació «dalt-baix». A través de l'experiència d'aquesta realitat espacial —pugem escales, baixem d'un tren, mirem com volen els ocells per damunt de nosaltres, ens inclinem per cordar-nos les sabates, etc.— arribem a establir l'estructura abstracta de totes les experiències virtuals que s'emmarquin en els límits d'aquesta orientació vertical. Una vegada construïda la imatge-esquema *scale* (Johnson 1987: 121-124), podem realitzar tota mena de projeccions metafòriques sobre conceptes mancats d'aquest tipus d'orientació espacial. Més encara, al fil de l'esquema de la verticalitat es constitueix una metàfora orientacional bàsica per a la nostra cultura: «més és amunt», la qual es fonamenta en l'experiència que tenim de

mostren tot el que podem veure «davant» de nosaltres i tot el que no podem veure «darrere».

la quantitat en l'àmbit físic: si afegim oli a un setrill buit, observem que, com més oli hi posem, més amunt està, augmenta el nivell. Aquesta particular metàfora es basa més en una correlació de la nostra experiència que en termes de similaritat entre els conceptes «més» i «amunt». Una altra metàfora de tipus orientacional que podríem detectar a (1a) i (1b) és: «tenir força i control és dalt»; «estar subjecte a un control o força és a sota».

En el nostre entorn cultural hom considera que és més positiu ser digne i no servir ningú —en aquest sentit hem d'entendre la UF (1c)—, tenir força i coratge, que el contrari, i això fa que situem qualsevol base física de tipus positiu en la part de dalt de l'esquema vertical.

També és interessant que ens fixem en la tria de parts del cos que han de servir per consolidar l'esquema adés explicat: el «cap», i no pas el «peu», per exemple, servirà per reforçar la imatge que vol explicar la «dignitat»¹⁴ (1b). El cap assumeix una posició superior respecte al peu que es troba en l'extrem contrari, per tant el mecanisme adoptat haurà de ser aplicar l'esquema de la verticalitat directament sobre el cos: si dalt és positiu, cap serà positiu, i si baix és negatiu, aleshores peu serà negatiu.¹⁵

Ens fa la impressió, després de tot el que hem dit, que aquesta mena d'UF conserva en la plasmació proposicional, com a expressió lingüística, un cert toc, diguem-ne, de foto fixa. És com si haguéssim verbalitzat el procés d'experiencialitat directament, com si aquestes UF fossin una instantània lingüística d'una de les possibilitats experiencials que acaben configurant una imatge-esquema. Moltes més UF s'han estructurat bàsicament a partir de la imatge-esquema *scales*, tanmateix ens és suficient el que hem dit fins ací i ho creiem transportable a la resta d'expressions que intentarem agrupar a la fi d'aquest treball.

Atenem ara una altra sèrie fraseològica que està estructurada a través d'una imatge-esquema que Johnson (1987) denomina *containment* («contenedor»).

¹⁴ Knapp (1980: 198) afirma que «[...] som capaços de comunicar actituds personals de gust o de disgust» a través del nostre cos. La comunicació cinestèsica és una realitat entre els éssers humans, i, per demostrar-ho, Knapp es basa en uns estudis realitzats per determinar els estatus socials; s'hi demostra que la gent que assumeix papers d'inferioritat baixa el cap més sovint, mentre que qui assumeix papers superiors manté el cap alt.

¹⁵ És el cas d'UF com: «arrossegar-se als peus», «caure l'ànima als peus». Tot i això, com veurem més endavant, la projecció metafòrica no és sempre unívoca i podem trobar casos en els quals hom tendeix a identificar positivament la posició inferior. Tanmateix, la imatge-esquema continua essent la mateixa.

- (3) Estar fins a ... (els ulls, la nou del coll, el cap) [no poder suportar més]

Aquest nou esquema¹⁶ presenta força elements atractius per a la construcció d'aquestes UF espacials. Cada cos, cada individu és un recipient amb una clara superfície delimitadora i amb una diàfana orientació espacial que s'expressa en termes de «dins-fora». El cos és el primer contenidor: posem aliments *dins*, podem *injectar*-hi productes farmacològics, i, alhora, també ens poden *extirpar* la melsa, o pot començar a *sortir*-nos sang d'una ferida. A més, projectem en els objectes aqueixa mateixa disposició: *entrem* —i *sortim*— en una gran quantitat de llocs: cases, ascensors, estadis, etc. En un sentit més ampli sentim que el camp visual configura un espai amb uns límits borrosos, però que ens fan concebre tot el que hi ha en aqueixos límits com «dins», l'abast de la vista ens amollona el terreny. La imatge-esquema que en resulta de tot açò ens permet realitzar metàfores que permeten una comprensió d'estats, esdeveniments o entitats abstractes de caràcter no espacial en termes plenament espacials.¹⁷

Però, com ha quedat reflectida aquesta imatge-esquema en les UF anteriors? Hem triat l'expressió (3) perquè ens interessava contrastar-la amb les UF del tipus (1a), per un únic fet: si a (1a) hem conclòs que la relació del terme somàtic —cap— amb la posició «dalt» de la imatge-esquema *scale* obliga a usar aquest terme, a (3) ens enfrontem amb un tipus d'UF que permet una generosa variabilitat del terme que aparegui.¹⁸ Tanmateix, aquest no és el principal interès de (3), més aviat és la possibilitat que ofereix d'entendre estats anímics i/o psicològics com entitats discretes que poden així ficar-se metafòricament en el nostre cos. La vora d'un got és un límit que fixa el punt per on es podrà produir un vessament d'aigua, si de cas omplim massa

¹⁶ Assenyala Johnson (1987: 21): «[...] our encounter with containment and boundedness is one of the most pervasive of our bodily experience».

¹⁷ En el registre col·loquial és freqüent sentir expressions com: «El tema no m'entra» o «Lluís! Jo no me'l trago», equivalents respectivament a «no comprenc el tema» i «Lluís! En resulta molt desagradable». Totes participen de la mateixa imatge-esquema que estableix clarament els límits entre *dins* i *fora* del cos: el que considerem fàcil és admès metafòricament pel nostre cos; les complicacions, les situacions difícils o les persones desagradables no hi caben, de la mateixa manera que no podríem menjar-nos una poma podrida.

¹⁸ Estructures d'aquesta mena, o semblants, han estat estudiades per Nattinger / DeCarrico (1992: 37-47) sota la denominació de *phrases constraints*. Alberto Zuluaga (1980: 106) no delimita les diverses realitzacions proposicionals com a variants en sentit estricte, són una mena de variacions que identifica com a UF amb caselles buides: «alteraciones libres, dentro de ciertos límites léxicos o lexico-gramaticales, de una misma expresión fija».

el recipient; doncs, aquesta UF s'ha construït metafòricament a partir de l'esquema abstracte de *containment*: hi reconeixem un recipient —el propi cos—, una substància que omple aqueix recipient —situacions de desgrat, adversitats— i uns límits variables, que estableixen un punt de «desbordament» metafòric. De fet, tenim la possibilitat d'establir gradacions que relativitzen o accentuen la validesa de l'afirmació a través de la utilització de diferents parts del cos; com més alta sigui la part del cos que indiqui el límit, major serà l'accentuació de l'afirmació. És a dir, s'afirma el mateix, però amb un grau major o menor d'expressivitat, és la diferència que hi ha entre «estar fins al coll» o «estar fins al capdamunt».¹⁹

Podríem revisar la viabilitat d'altres imatges-esquema en aquesta anàlisi. Tractar de determinar, per exemple, fins a quin punt seria o no aplicable a UF com: «de cul arreres», «anar de cul», «no saber on fer cap» i altres, una estructura imaginativa com la de *path*.²⁰ I, encara, seria profitós considerar-ne altres que Johnson (1987) o Turner (1991) han suggerit: *contest*, *attraction*, *balance*, etc., i *simetry*, respectivament.

Finalment, tractarem de fer un tast ràpid i força improvisat, però, al mateix temps, molt suggestiu de com podria ser una classificació del corpus que hem considerat en aquesta comunicació atenent a la influència de les tres imatges que ací ens han ocupat, fonamentalment: *Scales* o imatge-esquema «dalt-baix», *containment* o imatge-esquema «dins-fora» i *paths*.

Scales

abaixar ... (el cap, la cresta, el front)

alçar ... (el cap, el dit ...)

anar-se'n amb les mans al cap

pujar al cap

al capdamunt

al capdaval²¹

¹⁹ Tot i això l'escalaritat no sempre funciona, perquè de vegades intervenen factors culturals que modifiquen el procés. La posició que ocupa una part del cos com l'aparell sexual —masculí o femení— en una societat com la nostra no manté una relació, en termes qualitatis, amb la posició vertical del cos. Qui manifesta «estar fins al collons de la seva feina» ho equipara, sense cap mena de dubtes, a «estar fins al capdamunt de la seva feina» tot i que hi ha nivells intermedis entre els «collons» i «al capdamunt».

²⁰ Per veure a partir de quines experiències físiques i com s'estructura aquesta imatge-esquema aneu a l'apartat «La imatge-esquema, un procés cognitiu».

²¹ L'interès que desperten les construccions com aquestes, des del punt de vista que ara

amb el cap alt
 amb el cap sota l'ala
 cap cot
 cap per amunt
 cap per avall
 pel cap alt
 pel cap baix
 (ficar, tenir o tirar) coll avall
 ajupir l'esquena
 (estar, quedar) amb un peu (o una cama) enlaire
 doblegar l'esquena
 viure amb l'esquena dreta
 amb el front ben alt
 alçar les mans al cel
 a mà alçada
 de baixa mà
 de sotamà
 fer una cosa baix mà

presentem, mereix que siguin tractades en un treball monogràfic. Tanmateix no ens estarem de deixar ben palès que fins i tot en les UF més gramaticalitzades apareix una imatge-esquema constitutiva i configuradora de significat. «Al capdavall» presenta un grau màxim de fixació (vegeu nota 4) i d'idiomaticitat, fins a l'extrem de ser una construcció gramaticalitzada. En tot procés de gramaticalització s'esdevé una pèrdua de significació, un buidatge semàntic i una especialització en l'ús, sigui estrictament gramatical —per exemple la preposició *cap a*— o sigui de tipus discursiu, com a marcador discursiu —en termes de Schiffrin (1987)—. El cas de «al capdavall» és ben significatiu, podem identificar un procés diacrònic de gramaticalització lèxica que tindria els seus pols extrems, per un costat en el significat literal que atribuiríem a «capdavall», mot que a hores d'ara únicament el trobem en aquesta UF, i per l'altre, en l'especialització discursiva amb un cert toc conclusiu. Entre aquests dos pols hi hauria un pas intermedi, la funció adverbial d'aquesta UF amb un significat semblant a «la part inferior», «al fons». Però, per sota de tots aquests usos i processos gramaticalitzadors hi ha, al nostre entendre, un nus bàsic, un eix vertebrador: la construcció de «al capdavall» a partir de l'esquema *scales* que atribueix una orientació, una disposició, ja sigui de fets físics o corporals, ja sigui d'idees, opinions o arguments. Si en la locució adverbial «al capdavall» som capaços de veure una orientació física, en el seu ús com a marcador discursiu continua havent-hi una espacialitat, tot i que ben camuflada. L'ús discursiu d'aquesta UF parteix de la idea que el que interessa de debò, el que fonamenta o és la base —és a dir *baix*— de l'argumentació, és el que diu a continuació del marcador.

Hom entén que *baix*, com a part de la imatge-esquema *dalt-baix*, és el punt des d'on parteix la verticalitat, i, al mateix temps, el que sosté la verticalitat, és a dir, la part més important de l'argumentació, que, tot i això, restava amagada per altres arguments. Les UF, tant les més transparents com les més opaques, mostren sota la seva proposicionalitat una cotilla que els proporciona la coherència i funcionalitat en tot un sistema de contínues projeccions metafòriques.

pujar al nas (o la mosca al nas)
 riure per sota el nas
 dreçar les orelles
 amb orella baix
 dormir amb l'orella dreta
 arrossegar-se als peus
 besar els peus
 caure l'ànima als peus
 mirar de cap a peus
 segar l'herba sota els peus
 al peu (de)
 pujar-hi de peus
 tenir el cap als peus
 pujar la sang al cap
 a sota veu
 en veu alta
 en veu baixa
 no alçar-se'n el ventrell
 anar de cul per terra
 arrossegar el cul
 caure de memòria
 no tocar de peus a terra
 a peu dret
 caure de tos
 caure d'esquena
 fer posar els cabells drets
 posar els cabells de punta

Containment

ficar-se al cap
 de cara a l'exterior
 estar fins (a la nou del coll, al coll, als collons, als ous, a les pilotes, als ulls)
 estar amb l'aigua fins al coll
 ficar-se (o posar-se) fins als colzes
 anar armat fins a les dents
 (de dents, de llavis) enfora
 treure cap (a) (o nas)
 tenir entre mans
 sense cap ni peus
 treure's d'entre mans
 amb un peu dins i un a fora
 entrar per l'ull dret
 no veure-hi més enllà del nas
 dins la pell

de cap a (cap, peus)
d'un cap a l'altre

Path

cara a cara
cara per cara
de (cara, front, cap)
de (cara a, cara als altres)
amb les mans darrere
amb una mà al davant i una altra al darrere
davant (dels nassos, dels ulls de)
sortir amb els peus per davant
tirar-s'hi de cap
portar (de cap, a cap)
al capdavant
tenir els ulls al clatell
anar de cul
(a, de) recules
de cul arrières
(donar, girar) l'esquena
tombar-se d'esquena (a)
viure a l'esquena dels altres
(dur-la, anar) de cap
no saber on fer cap
al cap i a (la fi, l'últim).

Conclusió

No dubtem que les aportacions teòriques que encara ha de fer la LC seran força engrescadores. Ara bé, pensem que la millor manera d'observar la viabilitat d'uns postulats lingüístics és aplicar-los a fets de llengua. Això hem intentat nosaltres: estudiar els processos que configuren algunes UF del català. La LC ens ha proporcionat eines d'anàlisi com la metaforització, la imaginació, les imatges-creatives i les imatges-esquema. Hem pogut observar que les UF escollides —conformades somàticament— han estat construïdes bàsicament a partir d'imatges-esquema amb capacitat per estructurar coherentment l'experiència, en aquest cas de tipus espacial.

L'estudi de les UF ens ha servit per destacar la importància que tenen les imatges-esquema i la metàfora, no sols en l'àmbit cognitiu, sinó també en el marc proposicional. Confiam en la validesa científica de l'anàlisi cognitiva i per això esperem que sigui usada cada vegada més en els estudis sobre

fraseologia —catalana en particular—, tot reconeixent la importància d'aquestes construccions lingüístiques.

Bibliografia

- Balbastre i Ferrer, Josep (1977): *Nou recull de modismes i frases fetes*, Barcelona: Pòrtic.
- Bally, Charles (1909): *Traité de stylistique française*, París: Klincksick.
- Bassols, M. Margarida (1991): *L'enigmística popular: aproximació a les endevinalles catalanes*, València: Universitat de València.
- Conca, Maria (1994): «La fraseologia en l'ensenyament de la llengua catalana», dins: Generalitat Valenciana, Conselleria d'Educació i Ciència (ed.): *Comunicacions i ponències: II simposi de professorat de valencià d'ensenyament mitjà i d'educació secundària obligatòria, Elx, 7-11 setembre 1993*, València: Generalitat Valenciana, pàgs. 113-124.
- Fillmore, Kay (1988): «The Mecanisms of 'Construction Grammar'», dins: *Berkeley Linguistic Society* 14, pàgs. 35-55.
- Fillmore, Charles J. / Kay, Paul / O'Connor, Mar-Catherine (1988): «Regularity and Idiomaticity in Grammatical Constructions: the Case of *let alone*», dins: *Language* 64/3, pàgs. 501-538.
- Homer, Paul S. / Traugott, Elisabeth Closs (1993): *Gramaticalization*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Johnson, Mark (1987): *The Body in the Mind: the Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Knapp, Mark L. (1980): *Essentials of Nonverbal Communication*, New York: Holt, Rinehart and Winston (traducció castellana: *La comunicació no verbal: el cuerpo y el entorno*, Barcelona: Paidós, 1992).
- Lakoff, George / Johnson, Mark (1980): *Metaphor We Live By*, Chicago: The University of Chicago Press (traducció castellana: *Metáforas de la vida cotidiana*, Madrid: Cátedra, 1991).
- Lakoff, George / Turner, Mark (1989): *More than Cool Reason: a Field Guide to Poetic Metaphor*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Lyons, John (1977): *Semantics*, Cambridge: Cambridge University Press (traducció castellana: *Semántica*, Barcelona: Teide, 1980).
- Nattinger, James R. / DeCarrico, Jeanette S. (1992): *Lexical Phrases and Language Teaching*, Oxford: Oxford University Press.

- Pérez Saldanya, Manuel / Salvador, Vicent (1993): «Lingüística cognitiva i llengües en contacte: el cas del futur de probabilitat català», dins: Rafael Alemany / Antoni Ferrando / Lluís B. Meseguer (eds.): *Actes del novè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Universitat d'Alacant; Universitat de València; Universitat Jaume I, pàgs. 229-245.
- Raspall i Joanola, Joana / Martí i Castell, Joan Martí (1984): *Diccionari de locucions i frases fetes*, Barcelona: Edicions 62.
- Ruiz Gurillo, Leonor (1991). «Aproximación al estudio de las unidades fraseológicas del español coloquial», tesi de llicenciatura, València: Universitat de València.
- Salvador, Vicent (1994): «Noves perspectives sobre la metàfora», dins: Lluís B. Meseguer (ed.): *Metàfora i Creativitat*, Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, pàgs. 25-33.
- Schiffrin, Deborah (1987): *Discourse Markers*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Turbayne, Colin Murray (1974): *El mito de la metáfora*, Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- Turmeda, Anselm (1928): *Disputa de l'ase*, a cura de Marçal Olivar, Barcelona: Els Nostres Clàssics; Barcino.
- Turner, Mark (1991): *Reading Minds: the Study of English in the Age of Cognitive Science*, Princeton (New Jersey): Princeton University Press.
- Ullmann, Stephen (1991): *Semántica*, Madrid: Taurus.
- Zuluaga, Alberto (1980): *Introducción al estudio de las expresiones fijas*, Frankfurt am Main: Peter Lang.